

Optikai lencsék fókusz távolságának meghatározása

I. A gyakorlat célja:

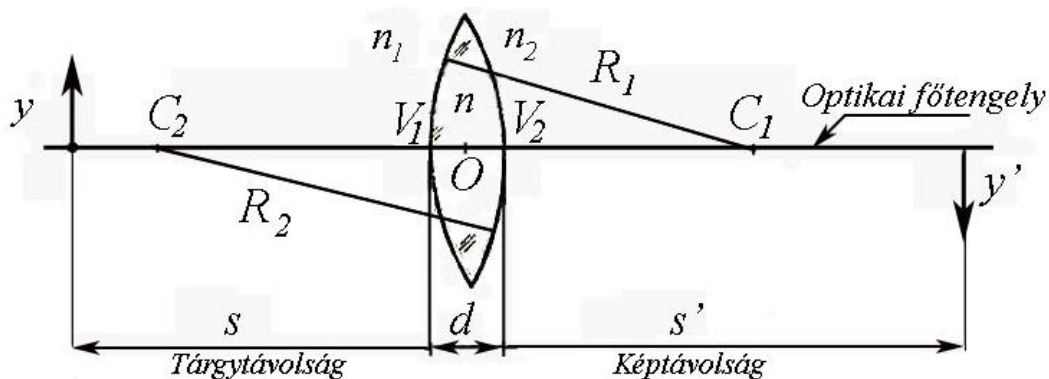
- Optikai lencsék képalkotásának tanulmányozása;
- Gyűjtő optikai vékonylencsék fókusz távolságának kísérleti meghatározása különböző módszerekkel.

II. Általános alapismeretek az optikai vékonylencse képalkotásáról

A lencsék homogén összetételű, izotróp tulajdonságú, amorf anyagból készülnek. Az optikai lencsék a fény számára átlátszó üvegből készülnek, melynek elsődleges alapanyaga a szilíciumdioxid (SiO_2). Korona üveg esetében az alkáli fémoxid adalékanyagok az üveg törésmutatóját csökkentik ($n = 1,52$), ezért a korona üveg kisebb diszperziós tulajdonságot mutat. A flint üveg ólomoxid (PbO_2) adalékanyagot is tartalmaz, ezáltal az optikai törésmutatója nagy ($n = 1,55 \dots 2,00$) nagyobb diszperziós tulajdonságot mutat.

Az optikai lencsét határoló törőfelületek alakjuk szerint lehetnek sík- és görbült felületek. Geometriai értelemben a görbült törőfelület középpontját jelölő C és a görbült törőfelület csúcspontját jelölő V betűt összekötő egyenes alkotja a lencse optikai főtengelyét (1. ábra). A lencse vastagságát jelentő d távolság függvényében, amelyet az optikai főtengely mentén mérnek, megkülönböztetünk vékony- és vastag optikai lencsét. Vékonylencséről beszélünk, amennyiben a lencse vastagsága elhanyagolható a görbületi sugarak R_1 és R_2 méretéhez viszonyítva, $d \ll R$. Vastaglencsék esetében a lencse vastagsága összemérhető a görbületi sugarak nagyságával, $d \cong R$.

A lencse optikai főtengelye átmegy a két törőfelület görbületi középpontján és ugyanakkor merőleges a törőfelületekre (1. ábra).

1. ábra. Kétszeresen domború vékonylencse fontosabb geometriai jellemzői

Az optikai vékonylencse vákuumban mért fókusz távolságát az alábbi összefüggéssel határozzuk meg:

$$\frac{1}{f} = (n - 1) \cdot \left(\frac{1}{R_1} - \frac{1}{R_2} \right),$$

melyben R_1 és R_2 a törőfelületek görbületi sugarát jelölik, illetve n lencse optikai törésmutatójának értékét.

A lencsék törőfelületére érkező párhuzamos fénysugarakat a lencse *összetartó nyalábbá (konvergáló)*, vagy *széttartó nyalábbá (divergáló)* alakítja. Ezért megkülönböztetünk *gyűjtőlencsét (konvergens lencsék)* és *szórólencsét (divergens lencsék)*.

A konvergens lencsék sajátossága, hogy az optikai tengely mentén vastagabbak, míg a divergens lencsék közepén vékonyabbak és a széleken vastagabbak.

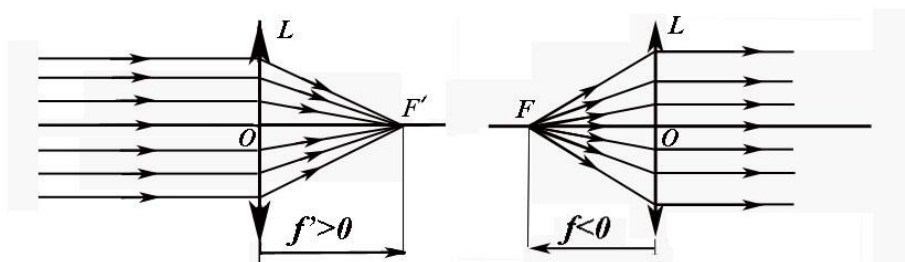
A gyűjtőlencsék esetében a törőfelületek lehetnek kétszeresen domború (*bikonvex*), sík-domború (*plan-konvex*), domborúan homorú (*meniszkusz konvergens*) felületek. Hasonló módon, a szórólencsék esetében megkülönböztetünk *kétszeresen homorú (bikonkáv)*, *sík-konkáv*, *meniszkusz-divergens (konvex-konkáv)* szórólencsét.

A műszaki optikában a lencse O középpontját tekintik a koordináta rendszer viszonyítási pontjának. Az O optikai középpont a lencse azon pontja, amelyen áthaladó fénysugarak irányváltozás nélkül folytatják útjukat. Általában az optikai főtengellyel párhuzamosan érkező, balról-jobbra haladó sugarak terjedési irányát tekintik pozitív irányban haladó fénysugaraknak.

A főtengellyel párhuzamosan érkező fénysugarak egy F' *képoldali fókuszpontban* gyűlnek össze (2. ábra).

Ha a párhuzamos fénysugarak ellenkező irányból, tehát jobbról-balra haladnak, az F *tárgyoldali fókuszpontban* gyűlnek össze. A fénysugarak által befutott út független a fény terjedési irányától, ezért, ha a fénysugarak az F tárgyoldali fókuszpontból indulnak, a gyűjtőlencsén való áthaladásuk után párhuzamos sugarak formájában távoznak.

Ha a lencse előtt és mögött a környezet azonos optikai tulajdonsággal rendelkezik, akkor a lencse *tárgyoldali* és *képoldali* fókusz távolsága *abszolút értékben* megegyezik, $|f'| = |f|$.

2. ábra. Gyűjtőlencse képoldali-, illetve tárgyoldali fókuszpontjának értelmezése

Egyezmény értelmében a gyakorlatban használt gyűjtőlencsék fókusz távolságát pozitívnak, szórólencsék fókusz távolságát negatívnak tekintik. A *műszaki optikában* a fókusz távolságok előjelét a lencse optikai O középpontjától a fókuszpontig mért f távolság algebrai előjelének figyelembevételével értelmezzük.

III. Gyűjtőlencse fókusz távolságának kísérleti meghatározása

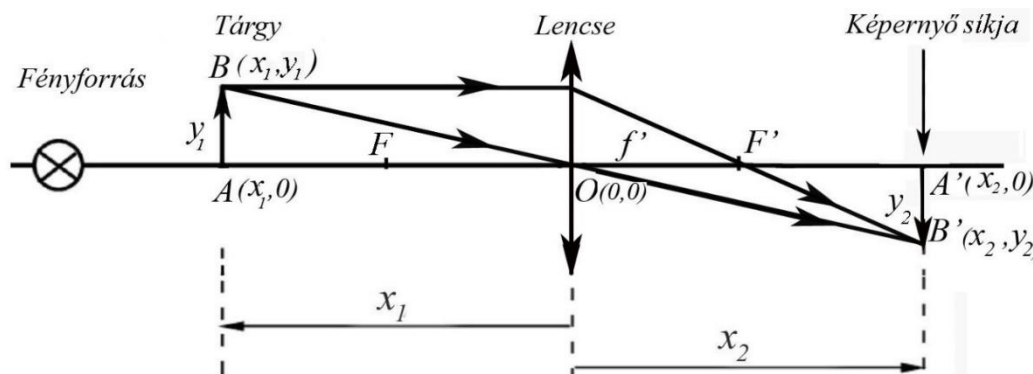
III.1. Közvetlen (direkt) mérési módszer szerint

A gyűjtőlencse fókusz távolságának gyors *becslése céljából* helyezzük a lencsét egy ernyő elé (a képernyő szerepét betöltheti egy papírlap), amelyre rávetítjük egy *távoli tárgy* éles képét. Ekkor a lencse és az ernyő közötti távolság *megközelítően megegyezik* a gyűjtőlencse fókusz távolságával.

A pontos mérések céljából szükséges a képalkotó *elemek optikai centrálása*, vagyis a kísérleti berendezés elemeinek közös optikai tengelyre való központosítása. A kísérleti méréshez az optikai padon elhelyezzük a fényforrást, amellyel megvilágítjuk a tárgyat, valamint a tanulmányozott gyűjtőlencsét és egy ernyőt a kép észlelése céljából. Figyeljünk arra, hogy a rendszer minden eleme legyen azonos vízszintes síkban, vagyis ugyanabban a magasságban.

A gyakorlati mérések során a lencse O optikai középpontját képzeletben helyezzük egy derékszögű Oxy koordináta-rendszer kezdőpontjába. Ezért a rajzlap síkjában a távolságokat az O kezdőponthoz viszonyítva mérjük és a távolságok kifejezésére a szokásos x és y koordináta jelöléseket használjuk (3. ábra).

Egy tetszőleges *tárgypont*, például $B(x_1, y_1)$ pont koordinátáit a választott Ox abszcisszatengelyre, illetve az Oy ordinátatengelyre eső vetületpontok segítségével értelmezzük. Hasonló módon értelmezendő a *képpontok* koordinátái.

3. ábra. Optikai sugármenet a konvergens vékonylencse fókusz távolságának kísérleti meghatározásához

A vékonylencsék fókusz távolságának kísérleti meghatározása céljából közvetlen méréssel meghatározzuk az x_1 tárgytávolságot és az x_2 képtávolságot, majd alkalmazzuk a lencsék képalkotásának alapösszefüggését:

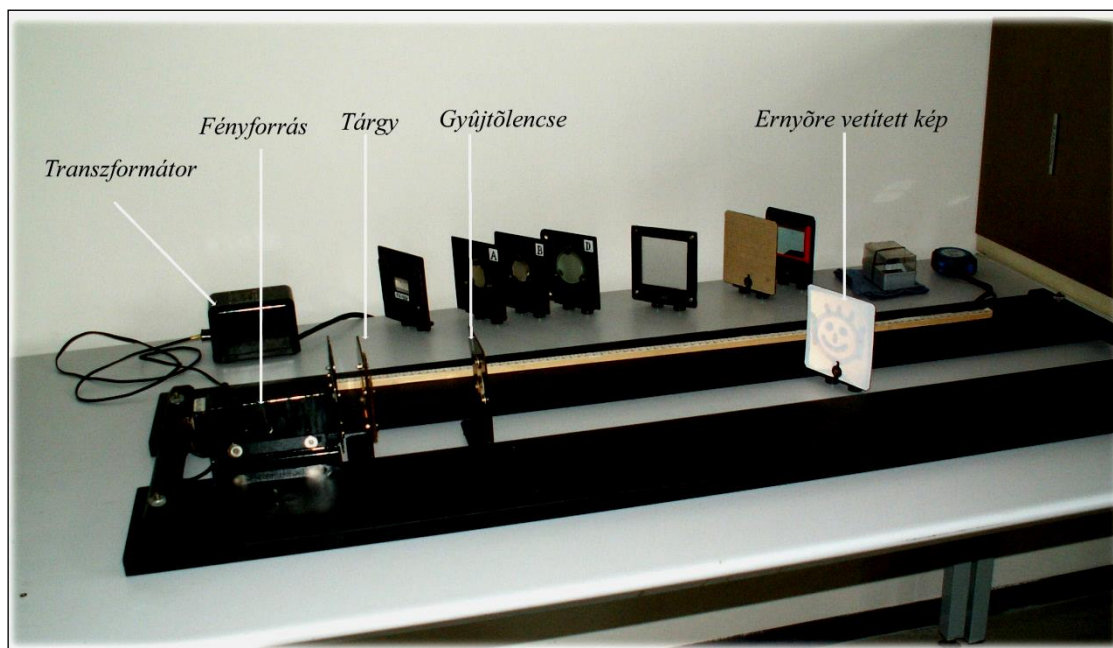
$$\frac{1}{f} = \frac{1}{x_2} - \frac{1}{x_1}$$

Ez a módszer lehetővé teszi a fókusz távolság kiszámítását közvetlenül a képalkotási egyenletben szereplő x_1 és x_2 távolságok mérésével. Rendre elhelyezzük az optikai elemeket a 3. ábrán feltüntetett sorrendben.

A tárgy helyzetét és a lencse helyzetét úgy választjuk meg, hogy az x_1 tárgytávolság legyen nagyobb, mint a lencse f fókusz távolsága. Elmozdítjuk az ernyőt addig, amíg az ernyőn meg nem találjuk a tárgy éles rajzolatú képét. Szalagmérővel közvetlenül lemérhetjük az x_1 tárgytávolságot és a hozzá tartozó x_2 képtávolságot:

$$\begin{aligned} x_1 &< 0 \\ x_2 &> 0 \end{aligned}$$

Végezzünk ismételt méréseket! Az ismételt mérések azt jelentik, hogy változtatlanul hagyva a tárgy és a lencse helyzetét, tehát x_1 változatlan értéke mellett legalább háromszor ismételjük meg a kép helyzetének pontos mérését. Az ismételt mérések eredményeit felhasználva kiszámítjuk az $\overline{x_2}$ átlagértéket, amely a legvalószínűbb képtávolság.

4. ábra. A kísérleti méréshez használt eszközök fényképe

Ezt követően elmozdítjuk a lencsét, megváltoztatva ezzel a x_1 tárgytávolságot. A fentiekben leírtaknak megfelelően ismét meghatározzuk x_2 képtávolságokat és annak $\overline{x_2}$ átlagértékét. A méréseket ismételjük meg legalább három különböző x_1 tárgytávolság értékre.

Felhasználva az vékonylencsék alapösszefüggését, minden $(x_1, \overline{x_2})$ értékpárossal kiszámítjuk a gyűjtőlencse f fókusz távolságát, majd meghatározzuk ennek $\bar{f}$ átlagértékét. A mérési adatokat az 1.1. táblázatba foglaljuk.

1.1. Táblázat: Kísérleti mérések adattáblázata

Sor- szám	x_1 (cm)	x_2 (cm)	$\overline{x_2}$ (cm)	f (cm)	$\bar{f}$ (cm)	Δf (cm)	$\bar{\Delta f}$ (cm)	$\frac{\bar{\Delta f}}{\bar{f}} \cdot 100$ (%)
1.								
2.								
3.								

Az ismételten végzett kísérleti mérések alapján meghatározott *fókusz távolság legvalószínűbb értékét* az alábbi kifejezéssel adjuk meg:

$$f = \bar{f} \pm \bar{\Delta f}$$

III.2. Fókusz távolság meghatározása Bessel-módszer szerint

Az optikai padra elhelyezzük sorban a fényforrást, a megvilágított tárgyat, a vizsgált lencsét és az ernyőt, majd a rendszert optikailag központosítjuk. A tárgy és az ernyő közötti távolság legyen nagyobb, mint a lencse fókusz távolságának négyszeres értéke. Amennyiben $l > 4 \cdot f$, akkor megkereshető a lencse azon két helyzete, melyekre az ernyőn kicsinyített, illetve nagyított éles kép keletkezik (5. ábra). Amikor a lencse közelebb helyezkedik el a tárgyhöz nagyított a kép, amikor pedig közelebb helyezkedik el az ernyőhöz kicsinyített a kép.

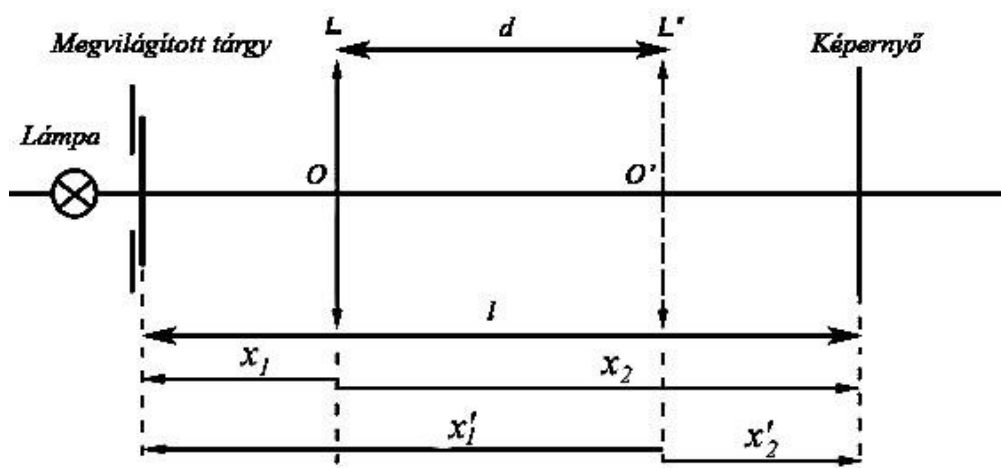
A lencse két helyzete közötti távolságot jelölje d . A tárgy és az ernyő közötti l távolság adott értékénél legalább háromszor megismételve meghatározzuk d értékét, majd kiszámítjuk $\bar{d}$ átlagértéket. Az 1.5 összefüggéssel minden l és $\bar{d}$ értékpárossal kiszámítjuk a fókusz távolságot, majd ezekből átlagot számítva meghatározzuk az $\bar{f}$ átlagértéket.

Figyelembe véve az előbbieket következik, hogy:

$$\begin{cases} |x_1| + |x_2| = l \\ |x_2| - |x_1| = d \end{cases}$$

amelyeket behelyettesítve, a fókusz távolságra az alábbi kifejezést kapjuk:

$$f = \frac{l^2 - d^2}{4 \cdot l}$$

5. ábra. Kísérleti elrendezés vázlata a fókusztafvolság meghatározáshoz Bessel-módszer szerint

1.2. Táblázat: Kísérleti mérések adattáblázata

Sorszám	l (cm)	d (cm)	$\bar{d}$ (cm)	f (cm)	$\bar{f}$ (cm)	Δf (cm)	$\bar{\Delta f}$ (cm)	$\frac{\bar{\Delta f}}{\bar{f}} \%$
1.								
2.								
3.								

Mivel a kifejezésében csak a két lencsehelyzet közötti d távolság szerepel, a fókusztafvolság értékét nem befolyásolja a lencse esetleges nem tökéletes központosítása, vagy a lencse vastagsága. Ez a módszer alkalmazható vastag lencsénél és más összetett lencserendszerek esetében is, mivel a módszer kiküszöböli a központosításból eredő hibákat.

Az ismételt kísérleti mérések alapján meghatározott fókusztafvolság legvalószínűbb értékét az alábbi kifejezéssel adjuk meg:

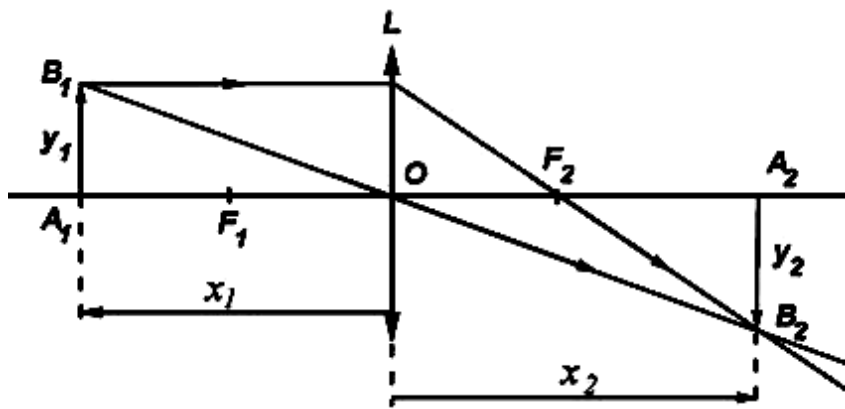
$$f = \bar{f} \pm \bar{\Delta f}$$

III.3. 3.3. A fókusztafvolság meghatározása Abbémódszer szerint

Az optikai padra sorban elhelyezzük a fényforrást, a tárgyat, a lencsét és az ernyőt. Ellenőrizzük a rendszer optikai centrálását. Rögzítjük a lencsét egy adott helyzetben. Megmérjük a tárgy y_1 vonalas kiterjedését.

Elhelyezzük a tárgyat x_1 távolságra a lencsétől úgy, hogy az ne haladja meg sokkal a $2f$ távolságot. Meghatározzuk a képtávolság x_2 értékét, majd az ernyőn megmérjük a kép y_2 vonalas kiterjedését. Megtartva a tárgy és a lencse

helyzeteit, legalább három ismételt méréssel meghatározzuk x_2 és y_2 értékeit és kiszámítjuk a képtávolság $\bar{x}_2$ és a nagyítás $\bar{y}_2$ átlagértékét.

6. ábra. Kísérleti elrendezés vázlata Abbé –módszer szerinti fókusztaávolság meghatározáshoz

Az 6. ábrán megfigyelhető, hogy a *vonalas nagyítás* értéke:

$$\frac{y_2}{y_1} = \frac{x_2}{x_1} = \beta \Rightarrow x_1 = \frac{x_2}{\beta}.$$

Behelyettesítve ezt a lencsék képpalkotási egyenletébe, majd rendezve a tagokat, a fókusztaávolságra az alábbi összefüggést kapjuk:

$$f = x_2 \cdot \frac{1}{1 - \beta}$$

Ezt követően megváltoztatjuk a lencse helyzetét és legalább háromszor elvégezzük a fent leírt méréseket. Minden $\bar{x}_2$ és $\bar{\beta}$ értékpárossal meghatározzuk a fókusztaávolságot, majd kiszámítjuk annak $\bar{f}$ átlagértékét.

Az *Abbé-módszernél* a lencse elhelyezése, illetve a lencse vastagsága nem befolyásolja a fókusztaávolságra kapott eredményt. Az adatokat az alábbi táblázatba foglaljuk össze:

1.3. Táblázat: Kísérleti mérések adattáblázata

Sorszá	x_1 (cm)	x_2 (cm)	$\bar{x}_2$ (cm)	y_2 (cm)	$\bar{y}_2$ (cm)	β	f (cm)	$\bar{f}$ (cm)	Δf (cm)	$\bar{\Delta f}$ (cm)	$\frac{\bar{\Delta f}}{\bar{f}} \%$

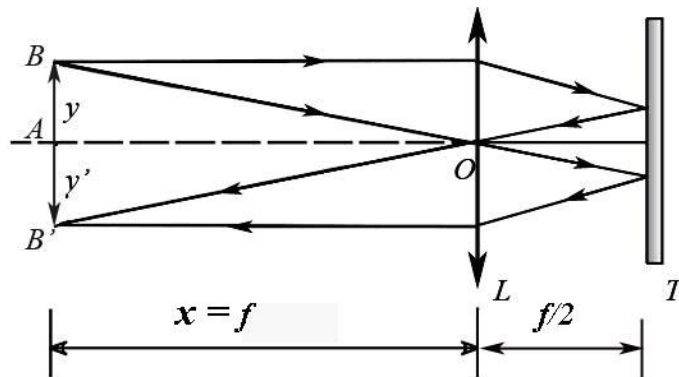
$$f = \bar{f} \pm \bar{\Delta f}$$

III.4. Fókusztaávolság meghatározása autokollimációs módszer alkalmazásával

Az optikai lencse fókusztaávolságának kísérleti meghatározása céljából alkalmazzuk az *autokollimációs módszert*. Helyezzünk a fényforrás és a lencse

közé egy vonalas tárgyat. Jelölje a tárgy végpontjait A és B , illetve a tárgy magasságát y . A tárgy lehet egy átlátszó hordozólemezre filctollal rajzolt négyzetes háló, vagy kb. $0,5\text{mm}$ átmérőjű környílás (ez egy tűhegy nagyságú lyuk, amelyet neveznek még diafragma nyílásnak is, 7. ábra). A tárgyat világítsuk meg egy jól párhuzamosított fény- nyalábbal.

7. ábra. Gyűjtőlencse fókusz távolságának kísérleti meghatározása autokollimációs módszer szerint

A fényforrás által megvilágított tárgyról érkező sugarakat előbb vetítsük a tanulmányozott L gyűjtőlencse segítségével egy képernyőre. A lencsét helyezzük a tárgytól $x_1 = f$ távolságra. Ez esetben a tárgy bármely pontjából kiinduló sugarak a lencsén való áthaladás után párhuzamosak lesznek, ekkor nem keletkezik ernyőn felfogható éles kép.

Tegyünk a képernyő helyébe egy síktükröt, T , amely a tárgyról érkező fénysugarakat visszaveri. Az ellentétes irányban haladó sugarak a lencsén áthaladva képet állítanak elő. Mozgassuk a tükröt, közelítve, illetve távolítva a lencsétől, amíg a visszavert sugarak által meghatározott kép mérete egyre jobban megegyezik a tárgy méretével.

Szükség esetén a lencse helyzetét is változtassuk, hogy a kép síkja és annak mérete megegyező legyen a tárgy helyzetével és annak méretével. Mindez akkor valósul meg, amikor a lencse és a tárgy közti távolság éppen egyenlő a lencse fókusz távolságával és a lencse mögött elhelyezett fényvisszaverő tükör között a távolság egyenlő a lencse fókusz távolságának felével, $f/2$. Ismételjük meg a beállításokat, törekedve az éles rajzolatú kép megvalósítására határozzuk meg pontos mérésekkel a gyűjtőlencse fókusz távolságát.